

Ὁ ποιητής τοῦ 21 δὲν εἶταν δυνατόν παρά νὰ χτίσει μέσα του ἐπικά τὴν αἰσθητική δψη τοῦ πολέμου, Ἄλλοι «τὸ πέλαγος τρέμον ἀστράπτει ἀπὸ σπαθίων ἀκτῖνας», Ἄλλοι στὴν ξερὰ «λάμπουν, ὑψοῦνται εἰς τὸν ἀέρα αἱ μύριαι γλώσσαι τῶν ξίφων». Μένει ὅμως πάντα ἡ μάχη τοῦ Κεφαλόβρυσου, ἡ πῶς πλατιά ζωγραφισμένη ἐπική του εἰκόνα.

Ἄν στὴν ὠδή «Εἰς Σοῦλι» ἐπικρατεῖ τὸ ἐπικό στοιχείο, στὴν ὠδή «Εἰς τὸν προδότην» ἐπικρατεῖ τὸ τραγικό στοιχείο, ἄλλος τρόπος ποῦ μπαίνει ἡ πράξη στὴν ποίηση. Τὴν ἀφηγηματικότητα τὴν ἀντικαθιστᾷ ὁ τραγικός λόγος, ἡ ἀρὰ τοῦ προδότη.

Ἀρχίζει μ' ἓνα εὐρημα: «Ἐγύρισε τίς πλάτες του». Πῶς συντομώτερα, πῶς δυνατώτερα νὰ ἐκφράσεις τὴν ἀποστασία τοῦ προδότη; Καὶ τί εὐτυχισμένη τόλμη ν' ἀρχίσεις μ' αὐτὴ τὴ ρῆση:

Ἐγύρισε ταῖς πλάταις του,
Φεύγει, φεύγει ὁ προδότης.
Ἄλαμπῆ σέρνει τ' ἄρματα
Φαρμακερά, τὸ στήθος του
Ἐγίνεν ἄδης.

Ἀρχίζει ἔτσι τὸ ποίημα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ προδότη ποῦ φεύγει πρὸς τοὺς ἐχτροὺς τῆς πατρίδας. Ἡ φυγὴ του εἶναι τραγική:

Τὸν συντροφεύει δλόμαυρον
Μέγα ἑναέριον σύγνεφον
Κρέμεται ἀκόμα ἀτίνακτον
Ἀστροπελέκι ἐπάνω του,
Κι' ἀγρυπνὸς μοῖρα

Ἄς παραμερίσουμε τὸ «ἑναέριον σύγνεφο» καὶ ἄς σταθοῦμε στὴν εἰκόνα τοῦ μαύρου σύννεφου ποῦ συντροφεύει τὸν προδότη στὴ φυγὴ του μὲ τὸ ἀτίνακτο ἀστροπελέκι ποῦ κρέμεται ἀπὸ πάνω του σὲ κάθε βῆμα. Ἔτσι μεγαλόπρεπα τραγικὸ παρουσιάζει στὸ πρῶτο μέρος τῆς ὠδῆς τὸν προδότη, τὴν ὥρα ποῦ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ πάει στὸ δρόμο τῆς ἀτιμίας. Ἄφοῦ ἔτσι τὸν παρουσιάζει ἐξωτερικὰ στὴν κίνησή του, ὁ ποιητής μᾶς φανερώνει καὶ τὸ ἐσωτερικό του. Εἶναι ἓνα βῆμα ἀκόμα πρὸς μιὰ βαθύτερη τραγικότητα. Ἡ πρώτη στροφή τοῦ μέρους αὐτοῦ δὲν μιλάει ἀκόμα ἄμεσα γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ προδότη, ἀλλὰ γιὰ κάτι ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ξυπνήσει τὴ συνείδηση τοῦ ἴδιου, κάτι ποῦ ὀδηγεῖ τὸν ἴδιο κι' ἐμᾶς μαζί στὸ μέσα του κόσμου:

Ὡ Βαρνακιώτη· τρέχεις
Καὶ ὁ κτύπος τῶν ποδῶν σου
Ἄντιβουμβεῖ, ὡσάν νὰ τρέχεις
Ἐπὶ τοῦ κοῦφιου θόλου
Βαθείας ἀβύσσου

Ἔστερα ὅμως ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς, ποῦ ζωγραφίζουν τὸ δράμα τοῦ προδότη καθὼς πορεύεται, πατώντας διαρκῶς σὰ σ' ἓνα ἐτοιμόρροπο γιοφύρι ἀπάνω ἀπὸ μιὰν ἄβυσσο, μπαίνει σὰν ἀναγκαστικά «ἡ τιμωρὸς συνείδησις» ποῦ δπου πάει «πλαγιάζει μαζί του», καθὼς χαρακτηριστικὰ λέει ὁ ποιητής. Τὸν φοβίζει τὸ φῶς, τὸν φοβίζει τὸ σκοτάδι. Τὸν πληγώνει ἡ δψη τῆς δυστυχίας, γιὰτί κι' αὐτὸς γεννάει δυστυχία. Τὸν τρο-

μάζει ἡ χαρὰ, γιὰτί φοβᾶται μὴ πίσω τῆς εἰρωνικὰ ἐνεδρεῦει ἡ τιμωρία. Καὶ ὄλο «στάζουν τὰ φρύδια του ἀπὸ ἰδρώτα θανάτου».

Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ τρίτο μέρος. Γιὰτί ὄλο αὐτὸ τὸ κακὸ νὰ τὸ συσσωρεύσει ἐπάνω του ὁ προδότης; Ὅλα ὅσα μπορούσε νὰ ζητήσει θὰ τοῦ τᾶδινε πολλαπλάσια ὁ δρόμος τῆς ἀρετῆς. Ἔστερα, στὸ τέταρτο μέρος, σύντομο, ἀπότομο ἔρχεται τὸ τέλος. Τί μένει τώρα πιά νὰ γίνῃ; Τίποτα ἄλλο παρά νὰ γλυτώσει, ἀφοῦ πεθάνει, τὴν ἀτίμωση τοῦ τάφου του:

Γύρευε ἀπὸ τὴν μοῖραν σου
Κρυπτόν νὰ σοῦ χαρίσῃ
Τάφον εἰς ὄλους.

Ἔτσι στεγνὰ, σκληρὰ τελειώνει τούτῃ ἡ ὠδή, καὶ μὲ τὴν ἐσχάτη δυνατὴ παραίνεση γιὰ ἓναν προδότη κλείνει ὁ κύκλος τῆς, καθαρὰ χαραγμένος, μὲ ἀναγκαιότητα ἀρμοσμένος ὡς στὸ τέλος. Στὸν «προδότη» ὁ κόσμος παύει νᾶναι εἰκόνα καὶ γίνεται μιὰ ἀπλὴ ὕλη γιὰ τὴν ἐκφραστικὴν ὑλοποίησιν τῶν νοημάτων. Σταθμὸς ἀκόμα πῶς συγγενικός μὲ τὸν ποιητὴ τῆς ἰδέας. Ὁ κόσμος σιγὰ σιγὰ γίνεται δράμα, δράμα κάποτε ἀχνό, ἀρκετὰ ὅμως ὀστερὸ πάντα, γιὰ νὰ φανερωθεῖ μὲ τὴν πρεπούμενη ἀκρίβεια τὸ αἰσθητικὸ στοιχείο τοῦ νοήματος.

Μὲ τὴν ὠδή «Εἰς Θάνατον» μεταβαίνουμε ἀκόμα πῶς καθαρὰ ἀπὸ τὴν τραγικὴ σκηνὴ στὸ τραγικὸ δράμα. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ φύση ἔτσι, διὰ μέσου τῆς πράξης, ἀράζουμε στὸν κόσμον τῶν δραμάτων. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πῶς τὸ ἀκρότατο ρωμαντικὸ τοπεῖο τῆς ὠδῆς αὐτῆς εἶναι ἐκεῖνο ποῦ μὲ συγκινεῖ τὸ λιγώτερο. Εἶναι φτιαχτὸ στὴν ὑπερβολὴ του. Γενικὰ ἡ ὠδή αὐτὴ, ἂν καὶ ξέρω πῶς εἶναι ἀπὸ ἐκείνες ποῦ ξεχωρίζονται, μὲ ἀφήνει ψυχρὸ, ἀσυγκίνητο. Δὲν ἀποδίνει τὸ πνεῦμα τοῦ θανάτου. Μιὰ ἐξωτερικὴ διδασκαλία του παρουσιάζει, καὶ οὔτε αὐτό. Μέσα ὅμως σὲ ὄλη αὐτὴ τὴν ἀτυχία σὰ διαμάντι ξεχωρίζει ἡ φράση

Ὁ ἥλιος κυκλοδιώκτος
Ὡς ἀράχνη, μ' ἐδίπλωνε
Καὶ μὲ φῶς καὶ μὲ θάνατον
Ἄκαταπαύστως.

Πῶσο ὅμως πῶς συγγενικὸ μὲ τὴ φύση τοῦ Κάλβου τὸ δράμα τῆς ὠδῆς «Εἰς Σοῦλι» δπου ἀνεβαίνουν οἱ ψυχές μετὰ τὴ μάχη πρὸς τὸν οὐρανὸ, κι' ἄς εἶναι ἐδῶ μικρότερος ὁ ὀρίζοντας καὶ οἱ ἀξιώσεις. Ὅσο στέκει κοντὰ στὶς πηγές του ὁ ποιητής, κι' ἂν ἀκόμα δὲν συντυχαίνει μὲ εὐτυχισμένους στίχους, διατηρεῖ ἓνα ἀξιώτερο ἐπίπεδο.

Τὸ δρόμο πρὸς τὸ δράμα τὸν τελειώνει ἡ ὠδή «Εἰς Ἀγαρηνοὺς» ποῦ ὄσο καὶ ἂν ἀπὸ τὴν Ζ' στροφή καὶ πέρα πέφτει σὲ μιὰ πεζότητα χωρὶς σωτηρία, ἀνάλογη μὲ τὴν πεζότητα τοῦ τέλους τοῦ σολωμικοῦ Ὕμνου, ἔχει ὅμως καὶ μιὰν ἀρχή, ποῦ μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ τῆς μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ὕψηλὴν ἐποπτεία τοῦ σύμπαντος ποῦ τὴν πληρῶνει, γίνεται ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα κομμάτια

του Κάλβου. Έδω ό κόσμος όλος, φύση και Ιστορία, γίνονται ένα ένιαίο, πανίσχυρο όραμα που από την έσχατη κορυφή του τό έποπτεύει και τό όρίζει ό Θεός με τό δίκαιο νόμο. "Έχει σ' αυτές τις στροφές ό Κάλβος συμπυκνώσει όλη του την πίστη στην ήθική Ιδέα που ταυτίζεται με τον ίδιο τό Θεό και την προβάλλει αιώνια, άμετακίνητη, πέρα από τά δράματα των φθαρτών όντων, άπαθη, άσυγκίνητη και πάμφωτη σαν τον ήλιο. Σ' αυτές τις στροφές και ό ρυθμός και ή ανάβαση των νοημάτων και ή μουσική άκόμη της τόσο δυσπρόσιτης γλώσσας, όλα συγκλίνουν στο να αποδώσουν ύφος και αισθητική ποιότητα σπάνια.

***

Σέ όλη ταύτη την κλίμακα από την άπλη θέα του φυσικού κόσμου ως στον πλατύτερο μεταφυσικό όραματισμό, ή θαυμαστική ματιά του Κάλβου παίρνει από την Ιδέα τό τριλαμπές της φώς, τή μεγαλοσύνη, τό ύψος και την ευγένεια.

Τούτες τις άρετές τις μνημονεύουμε έδω όχι σαν ήθικές, μά σαν αισθητικές άρετές. Για μάς είναι άρετές ύφους αισθητικής μορφής. Δέ μάς άπασχολεί ή ήθική ποιότητα του νοήματός των, αλλά ή αισθητική μετουσίωσή τους στο έργο τέχνης. Δέ μάς άπασχολεί τό ήθικό βάθος στην ψυχή του καλλιτέχνη. Στεκόμαστε, αφήνοντας τά πρίν, τά παρεπόμενα, τά γύρω, στο ύψος, στη μεγαλοσύνη και στην ευγένεια του αισθητικού μονάχα νοήματος.

Ό Κάλβος είναι γεμάτος από τέτοιες άναλαμπές που μάς συμφιλιώνουν μαζί του, έπάνω από τόσα άλλα που θα μπορούσαν να μάς χωρίσουν. Καθαρολόγες ή δημοτικές, οι φράσεις, οι λέξεις, από τή θέση που έχουν στη σειρά των νοημάτων και μέσα στο ρυθμό της στροφής, χρυσώνονται, λάμπουν, αύξαινουν και φτάνουν σε άδόκητα μεγάλες αποδόσεις ευγένειας, μεγαλοσύνης και ύφους.

Εις τον... βαθόν ωκεανόν
όπου φυσάει με βίαν
Και όργίζεται τό πνεύμα
της πικρής τύχης.

"Όλες οι λέξεις έδω έξαιρούνται και έξευγενίζονται, χωρίς ή μία να πνίγει την άλλη και ήχοϋν με τό νόημά τους πυκνό στη συνείδηση.

Και όταν καλεί τις Έριννύες, τί εύτυχησμένη επίκληση:

... τον θόρυβον
των μεγάλων πτερόγων
Φέρετ' έδω...

Δέν είναι μόνο που ό θόρυβος των πτερόγων ζωντανεύει όλη την εικόνα των Έριννύων καλλίτερα από κάθε περιγραφή. Είναι πόσο μεγαλείο παίρνει ή εικόνα τους με αυτή τή μοναδικήν υπόμνηση του θορύβου των φτερών.

Οι έχθροί καθώς «έχασκεν ό άδης ύπο-

κάτω τους, έβούλιασαν, έχάθησαν. Έκλείσθη ό τάφος». Και ακολουθεί ή παραβολή

Όδτως από τον ήλιον
Όσαν πυρός σταλάγματα
Πέφτουσιν εις την θάλασσαν
Των αίωνων, και χάνονται
Διά πάντα ή ώραι.

Έδω ίσως ό τόνος ό μεγαλόπρεπος άμεσώτερα να βγαίνει από τό ρυθμό, από την τάξη που τοποθέτησε τή λέξη «ώραι» στο τέλος της στροφής. Μένει πάντα όμως και ή στροφή αυτή διδάγμα μεγαλείου που έχει τή ρίζα του μέσα βαθιά, εκεί που αποφασίζεται πως γενικά άντικρύζει ένας ποιητής τον κόσμο.

Άγκαλιάζοντας σε μία ματιά όλη την Ελλάδα στον καιρό της δουλείας, τή βλέπει σαν «ήρειπωμένον ναόν»

"Όπου οι ψαλμοί σιγάουσι
Και του κισσοϋ τά άτρέμητα
Φύλλα κοιμώνται.

Και εκεί

"Όσαν επί την άπειρον
θάλασσαν των όνειρων,
Όλίγαι, άπελπισμέναι
Ψυχαί νεκρών διαβαίνουσι
Με δίχως βίαν.

Με δίχως βίαν. Άπ' αυτή την άπλη, την άληθινή, την καιρία έκφραση γίνεται τούτη ή στροφή μία από τις ώραιότερες που μάς έδωσε ό Κάλβος, τις πιο μεγαλόπνοες στροφές. Πόσα σημαίνονται εκεί που σημαίνεται τό ένα, τό άναγκαίο, εκείνο που τελειώνει τό νόημα όλων των άλλων. Και από πόσο ψηλά πρέπει άλήθεια να κοιτάζεις για να παρουσιάζονται στα μάτια σου τέτοιας έκτασης όπτασίες.

Μά δέν είναι άναλαμπές μόνο, έδω και εκεί σκόρπιες, που κάνουν τή μεγαλοσύνη, τό ύψος και την ευγένεια του Κάλβου. "Όλο του τό έργο στέκεται, αν τό πάρουμε στο μέσο του όρο, σ' ένα επίπεδο ύψηλό. Η όλη του θέση έχει την άρετή αυτή του ύφους. Και αυτό είναι άκόμα σημαντικώτερο.

Σοβαρόν, ύψηλόν
Δόσε τόνον, ω λύρα·
Λάβε άστραπήν, και ήθος
Λάβε νοός, ύμνοθμεν
Ένδοξον έργον.

Η συνείδηση πως ύμνει ένδοξον έργον, ένα μεγάλο ήθικό Ιστορικό έργο, αυτή βέβαια στηρίζει τό «ήθος νοός» της λύρας του, τό έλλογο και συνειδητό αλλά και μαζί αισθητικό από την ωραιότητα του μεγαλείου του άντίκρουσμα «του ένδοξου έργου». Αυτή στηρίζει τον «ύψηλόν σοβαρόν τόνον» που είναι γέννημα του «ήθους νοός» και που μόνο αυτός ταιριάζει σε ό,τι γίνεται κατά την ήθική Ιδέα, στο «ένδοξον έργον». Η στροφή τούτη είναι επίγραμμα για τή λύρα που όρίζει με δικαιοσύνη και με άλήθεια τον προορισμό της, τό νόημά της. Δέν είναι τραγούδι, είναι μία ρήση, είναι έπιγραμματικός λόγος και ως τέτοιο πρέπει να τό δεχτοϋμε. Ό Κάλβος δέν άπίστησε ποτέ σ' αυτή τή στάση και γι' αυτό λέω πως ή ά-

ρετή του ύψους δεν είναι μόνο μερικῶν ἀποσπασμάτων του, ἀλλὰ τῆς σύλληψης καὶ τοῦ ποιητικοῦ του τρόπου καθολικὴ ἀρετή.

***

Ἡ ἠθικὴ ἰδέα, ἡ ἔλλογὴ τῆς διάρθρωσῆς καὶ ἡ αἴγλη ποὺ τὴν περιβάλλει δὲν ὀδηγοῦν τὸν Κάλβο μονάχα σὲ μίαν ὀρισμένη ποιότητα τῆς οὐσίας, στὸ ὕψος, στὴν εὐγένεια καὶ στὴ μεγαλοσύνη τῆς, τὸν ὀδηγοῦν καὶ πρὸς δύο ἄλλες ἀρετὲς τοῦ τρόπου τῆς φανέρωσῆς τῆς: πρὸς καίριες ἐπιγραμματικὲς ρῆσεις καὶ πρὸς μιὰ λιτὴ ἀλλὰ μεγαλόπρεπη ἀρχιτεκτονικὴ.

Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ λόγο, πιὸ κοντὰ στὸν ὀρισμὸ καὶ στὸ γνωμικὸ ἀπὸ κάθε ἄλλο ποιητικὸ εἶδος. Βρίσκεται στὸ μεταίχμιο τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Καλὸ θάταν ὅταν κρίνομε ποιητικὰ ἔργα, νὰ προσέχομε τὶς τέτοιες ὀριακὲς προθέσεις μερικῶν εἰδῶν καὶ νὰ μὴν ἀρπαζόμεστε ἀπὸ ἀπρόσφορα κριτήρια.

Τὸ ἐπίγραμμα, ἀποβλέποντας στὸ ὕψος περισσότερο παρὰ στὴν ὠραιότητα, στέκει πολὺ κοντὰ στὴν ἠθικὴν ἰδέα καὶ φαίνεται γι' αὐτὸ νὰ εὐδοκίμησε ὁ Κάλβος σ' αὐτὸ τὸ εἶδος.

Μερικὲς ἐπιγραμματικὲς του ρῆσεις εἶναι πολὺ κοντὰ στὸ ἠθικὸ ἀπόφθεγμα καὶ μάλιστα ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ τόνος τὶς πλησιάζει πρὸς τὸ τραγοῦδι:

Θερμότερον τὸν πόθον
Ἐφύτευσας τῆς δόξης
Εἰς τὴν καρδίαν τῶν τέκνων σου,
ὦ Ἑλλάς, καὶ καλεῖσαι
Μήτηρ ἡρώων.

Τὸ ἴδιο καὶ τοῦτο:

Διὰ παντὸς μοιράσατε
Θεῖαι παρθένοι τὴν δίκην
Διὰ παντὸς χαρίσατε
Τῶν ἀνθρώπων αἰσθήσεις
ὀψηλονόους

Ἐδῶ μᾶς προσφέρεται ἡ ἠθικὴ ἰδέα αἰσθητικὰ ἀμετουσίωτη ἀκόμα. Οὔτε κὰν ὑπάρχει πρόθεση μιᾶς τέτοιας μετουσίωσης.

ὦ Ἕλληνες, ὦ θεαί
Ψυχαί, ποῦ εἰς τοὺς μεγάλους
Κινδύνους φανερώνετε
Ἀκάμαντον ἐνέργειαν
Καὶ ὀψηλὴν φύσιν

Ἐδῶ κάποιος παλμὸς δονεῖ τὴν ἔκφραση· πλησιάσαμε περισσότερο τὸν αἰσθητικὸν λόγο. Καὶ φτάνομε ὅλο καὶ πιὸ κοντὰ μὲ τὸ ἐπίγραμμα:

Δὲν μὲ θαμβῶναι πάθος
Κανένα· ἐγὼ τὴν λόραν
Κτυπῶ καὶ ὀλόρθος στέκομαι
Σιμὰ εἰς τοῦ μνήματός μου
Τ' ἀνοικτὸν στόμα.

Τῶν στίχων αὐτῶν ἡ τελειότητα δὲ θὰ διαφεύγει τ' αὐτὶ κανενὸς κάπως δουλεμένου μελετητῆ. Ἐδῶ πιά, μένοντας στὴ ρῆση τὴν ἐπιγραμματικὴν, ἔχομε φτάσει ταυτόχρονα στὴ σφαῖρα τοῦ καθαρὰ ποιητικοῦ λόγου.

Τὸ ἐπίγραμμα, πλησιάζοντας πρὸς τὸν ποιητικὸν λόγο, γεμίζει ἀπὸ μιὰ συμβολικὴ εἰκόνα, συνήθως ὁμῶς διάφανη, καὶ πάντα

μένει πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια τὸ ἔλλογονόημα.

Μεγάλῃ, τρομερῇ
Μὲ τὰ πτερὰ ἀπλωμένα
Καθῶς ἀετὸς ἀκίνητος
Κρέμεται ἔς τὸν ἀέρα
Ψηλά ἢ Διχόνοια.

Πόσο πιὸ λιτὰ καὶ δυνατὰ μαζί παρουσιάζεται ἐδῶ ἡ Διχόνοια παρὰ στὸ τέλος τοῦ ὕμνου στὴν Ἐλευθερία. Κάποια ἐσωτερικὴ πειθαρχία τῆς φύσης του, ὁ «ὀψηλὸς τόνος», «οἱ ὀψηλόνους αἰσθήσεις» γλυτώσαν συνήθως τὸν Κάλβον ἀπὸ πτώσεις στὴν πεζότητα ποῦ κάμποσες φορές δοκίμασε ὁ Σολωμός.

Πολὺ πιὸ σημαντικὴ ἀκόμα ὁμῶς εἶναι ἡ ἐπιγραμματικὴ στροφή τοῦ τέλους τῶν Ψαρῶν, ὅταν μάλιστα, καθῶς πρέπει, τὴ σκεφτοῦμε ὑποστηριγμένη ἀπὸ ὅλο τὸ ποίημα ποῦ προηγήθηκε.

Ἐπὶ τὸ μέγα ἐρείπιον
Ἡ ἐλευθερία ὀλόρθῃ
Προσφέρει δύο στεφάνους·
Ἐν' ἀπὸ γῆνα φύλλα
Κι' ἄλλον ἀπ' ἄστρα.

Συγκρατημένη μέσα στὸ σφιχτὸν ὄριο τῆς στροφῆς, ἡ εἰκόνα αὐτῆ, μὲ τὴν τελικὴ διαστολὴ τοῦ τραγικοῦ καὶ ἐπίγειου καὶ τοῦ φωτεινοῦ καὶ οὐράνιου, μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, τὴν πρωταρχικὴ ἰδέα τοῦ Κάλβου, ἀλλὰ καὶ τῆς βαθύτερης ἠθικῆς ποῦ τὴν πληρώνει, καθῶς ὕψωνεται ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἔρημης χώρας, ἔχει μαζί μὲ κάποια σεμνότητα ποῦ ἀποδίνει ἡ λιτὴ ἔκφραση καὶ μιὰ στέρεη λαμπρότητα, μιὰ ποιητικὴ θάλαγα ὑπερφάνεια.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρακολουθήσομε τὴν ἐπιγραμματικὴν τέχνην τοῦ ποιητῆ καὶ ἐκεῖ ποῦ τονίζει πιὸ σύνθετα νοήματα. Ἀφ' ὅτου, μᾶς λέει, ἄρχισε ἡ ἐγκόσμια ζωὴ, γέμισε μνήματα «τὸ πρόσωπον τῆς πολυβότανου γῆς».

Πολλὰ μὲν σκοτεινὰ
Φέγγει ἐπ' ὀλίγα τ' ἄστρον
Τὸ τῆς ἀθανασίας,
Τὴν ἐκλογὴν ἐλεύθερον
Δίδει τὸ θεῖον

Μὲ κάποια προσπάθεια, ὑπερπηδώντας «τὸ τῆς ἀθανασίας», στέκομε στοὺς δυὸ τελευταίους στίχους ποῦ ἐνῶ φαινομενικὰ εἶναι ἡ πεζὴ διατύπωση μιᾶς σκέψης, ἅμα ὁμῶς τοὺς σκεπτεῖς ἐνταγμένους ἐκεῖ ποῦ εἶναι στὴ σειρά τους καὶ στὸ ρυθμὸ τους, ἀποκαλύπτονται ἔχοντας μιὰ σύσταση καθαρὰ ποιητικὴ. Καὶ ἐνῶ τὸ νόημά τους λογικὰ καὶ ἠθικὰ εἶναι κοινὸ, παίρνει βάθος καὶ αἴγλη ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν του ὄψη, ποῦ μόνη ὑπάρχει γιὰ μᾶς ἐδῶ. Ἴσως μάλιστα ἐδῶ πιά νὰ ξεπερνᾶμε τὰ ὄρια τοῦ ἐπιγραμματικοῦ λόγου. Κρατᾶμε ἀπ' αὐτὸν μόνον τὴν πυκνότητα, τὴ συντομία καὶ κάποια θάλαγα σκληρότητα τοῦ ὀλικοῦ ποῦ δουλεύεται ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, γιὰτὶ ἀλήθεια τέτοιοι στίχοι φαίνονται πιὸ πολὺ χαραγμένοι μὲ τὸ κρῆφι στὸ μέταλλο ἢ στὴν πέτρα παρὰ γραμμένοι στὸ χαρτὶ μὲ τὸ κοντύλι.

Τέτοια θέση μεταβατικὴ ἀπὸ τὸ ἐπίγραμ-

μα στον καθαρό ποιητικό λόγο έχει και η αποστροφή της ελευθερίας προς τον Όκεανό, όταν του ζητάει τη βοήθειά του για τον άγωνα της (στροφή 20-22), όταν του ζητάει «νά τελέση τόν μέγαν πόθον της ψυχής της».

Στη μεταβατική τούτη σφαίρα ανήκει ακόμα και το τέλος της ώδης για το Βύρωνα.

Ἄνθρωπος κατά τόν φύσει
Νόμον τόν ἄνθρωπος κλαίω.
Δέν χύνονται τὰ δάκρυα
Ματαιῶς ἐπί τόν τάφον
Τῶν εὐδοκίμων

Και ἂν ἡ δόξα τοῦ εἶναι αἰώνια και ἡ λύρα τοῦ

Ἡμεῖς ὁμῶς χηρεύομεν,
Τὰς θλίψεις θεραπεύει,—
Καί ἄγει ὁ θρῆνος εἰς ἄμιλλαν
Ἀρετῆς τήν φιλόδοξον
Σποράν τοῦ ἀνθρώπου.

Θάταν ἁμαρτία τή λαμπρότητα πού κερδίζει ἐδῶ ὁ λόγος ἀπό τό ρυθμό, ἀπό τήν πυκνότητα, ἀπό τήν ἀσύλληπτη μαγεία πού μπορεί νά ἐμφυσησει ἕνας ποιητής σέ κάθε τόνο, ἀρκεῖ νάναί ζωντανή ἡ παρουσία του, νά τήν ἐκλάβομε για τή λεγόμενη ρητορεία, ἐπειδή και ἡ ρητορεία αὐτή μοιάζει νάχει μίαν φαινομενικά ἀνάλογη λαμπρότητα. Τό ζήτημα τῆς ρητορείας εἶναι ἄλλωστε πολύπλοκο και ἴσως μᾶς ἀπασχολήσει ἄλλοτε σέ ἄλλη μελέτη. Ἐδῶ θέλω μονάχα νά τονίσω πῶς ἄλλη εἶναι ἡ ἀπατηλή ἐντύπωση τῆς κακῆς ρητορείας πού ἐκμεταλλεύεται μονάχα καλοῦπια ρουτίνας κατακαθισμένα μέσα μας ἀπό τήν καθημερινή τριβή μέ τόν κακό λόγο και ἄλλο ἢ γνήσια ρητορεία ἢ λαμπρή, χτυπητή, ἢ ἐπιβλητική ἔκφραση τοῦ πεζοῦ και τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τέτοια καλή ρητορεία βλέπομε και ἐδῶ και ἄλλοῦ στόν Κάλβο, θεμελιωμένη ἐπάνω σ' ἕνα βάθος σκληρό, βαρύ, στό αἰσθητικά μετουσιωμένο ἦθος πού πηγάζει ἄμεσα ἀπό τήν ἠθική ἰδέα, τήν ἰδέα τῆς ἱστορίας, τῆς ελευθερίας και κατά κάποιαν ὄψη, τοῦ Θεοῦ.

***

Ἐπειτα ἀπό τόν ἐπιγραμματικό λόγο τό ἄλλο στοιχεῖο πού μέ ἀναγκαιότητα βγαίνει ἀπό τήν ποιητική φύση τοῦ Κάλβου εἶναι ἡ λιτή μεγαλοπρέπεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, ἕνα στοιχεῖο πού εἶναι ἴσως τό κύριο ὅταν κρίνεται ἡ ἀξία ἑνός ποιήματος και πού συνήθως λησμονιέται μέσα σέ κρίσεις εἴτε συναισθηματικές, εἴτε για τὰ ἐπί μέρους. Βέβαια κινδυνεύεις νά φανείς δασκαλικός και ἴσως και δικαιολογημένα νά φοβᾶσαι νά πείσεις, ἀλήθεια, στό δασκαλισμό μέ τή μελέτη τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου. Ὅλα αὐτά ὁμῶς δέ σημαίνουν τίποτα παρά ὅτι δέν πρέπει νά ἀκίχεται κανείς ὅταν γράφει κριτική και νά κάνει τίμια και ἀπλά τήν ἀχάριστη δουλειά του.

Θά παρακολουθήσω τήν ἀρχιτεκτονική

τέχνη τοῦ Κάλβου σέ μίαν ὡδή του, ἐκείνη πού μου φαίνεται τυπική για τόν τρόπο του.

Ἡ ὡδή «Εἰς τόν Ἱερὸν Λόχον» εἶναι ἀπλούστατη στή δόμησή της. Ἀρχίζει μέ μίαν ἀποστροφή πρὸς τή φύση πού περιβάλλει τό μνημα τῶν Ἱερολοχιτῶν.

Ἄς μὴ βρέξη ποτὲ
Τὸ σῶγνεφον, και ὁ ἀνεμος
Σκληρὸς ὡς μὴ σκορπίση
Τὸ χῶμα τὸ μακάριον
Ποῦ σᾶς σκεπάζει.

Ἄς τὸ δροσίση πάντοτε
Μὲ τ' ἀργυρᾶ τῆς δάκρυα
Ἡ ροδόπεπλος κόρη,
Και αὐτοῦ ὡς ξεφυτρῶνουν
Αἰώνια τ' ἄνθη.

Ἡ «Ῥοδόπεπλος κόρη» δέν μ' ἐμποδίζει νά συζῶ τή βαθύτατη συγκίνηση τοῦ ποιητῆ πού ἐνσαρκώνεται στήν ἴδια τή δόνηση τοῦ στίχου και στή θρησκευτική μουσικότητα τοῦ λόγου του. Πόση ἀγάπη ἀποκαλύπτεται στό μύχια αὐτοῦ τοῦ ὑπερήφανου θεωρητῆ για ὅ,τι κατάγεται ἀπό τήν ἰδέα του, σάν τό μνημα τῶν Ἱερολοχιτῶν, και μαζί πόση εὐγένεια και ἀριστοκρατικότητα στή φανέρωσή της.

Μετά τό θρῆνο αὐτόν ἀκολουθεῖ ὡς δεύτερο μέρος κάτι πού εἶναι σάν ἀρνηση τοῦ θρῆνου. Μπορεῖ νά πέθαναν οἱ Ἱερολοχιτεῖς και νά τοὺς «ἄρπαξεν ἡ τύχη τήν νικητήριον δάφνην», ἀντίς γι' αὐτήν ὁμῶς τοὺς ἐπλεξε ἕνα ἄλλο στεφάνι ἀπό μυρτιά και ἀπό κυπαρίσσι, πού εἶναι ἀτίμητα τὰ φύλλα τους ὅταν συμβολίζουν τό θάνατο για τήν πατρίδα, Δέν εἶναι λοιπὸν για θρῆνο ἢ τύχη τους.

Ἐπειτα ἀπό αὐτή τήν κατάληξη προχωροῦμε στό τρίτο μέρος, ὅπου ὁ λόγος γενικεύεται. Ὁ Θεός ἀφίνει ἐλεύθερους τοὺς ἀνθρώπους νά ἐκλέξουν ἀνάμεσα στόν ἔνδοξο και τόν ἄδοξο θάνατο. Ἀνεβαίνομε ὁμῶς ἔτσι ἀναγκαστικά στή σκέψη πού ἀκολουθεῖ: Οἱ Ἕλληνες δέν μπορεῖ νά προκρίνουν τόν ἄδοξο θάνατο. Ὅχι μόνο ἀξία ἀλλά και σάν μοιραία φαίνεται ἡ θέληση τῶν Ἱερολοχιτῶν νά διαλέξουν τόν θάνατό τους.

Ὅταν τέτοιος ὁμῶς συμβαίνει θάνατος, ἀνατρέπεται ὁ ἴδιος ὁ θάνατος στό ἀντίθετό του, Ἀκολουθεῖ ἔτσι τό πέμπτο μέρος μέ τήν ἐξοχη παρουσίαση τοῦ Χρόνου, ἕνα ἀπό τὰ πιό λαμπρὰ πετράδια τῆς ποίησης τοῦ Κάλβου.

Ὁ γέρον φθονερὸς
Και τῶν ἐργῶν ἐχθρὸς,
Και πάσης μνήμης, ἔρχεται,
Περιτρέχει τήν θάλασσαν
Και τήν γῆν ὄλην.

Ἀπό τήν στάμναν χύνει
Τὰ ρεύματα τῆς λήθης,
Και τὰ πάντα ἀφανίζει.
Χάνονται ἡ πόλεις, χάνονται
Βασίλεια κ' ἔθνη

Ὁ Χρόνος περνάει, φτάνει στό δικό μας κόσμο, στό μνημα τῶν τριακόσιων παιδιῶν τοῦ Δραγάτσανιού.

*Αλλ' δτε πλησιάσει
Τήν γήν όπου σὰς ἔχει
Θέλει ἀλλάξειν τὸν δρόμον του
Ὁ χρόνος, τὸ θαυμάσιον
Χῶμα σεβάζων.

Ἄφου πλημμυρίσαμε ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς οἰκουμενικῆς καταστροφῆς ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ, μὲ τί συγκίνηση βλέπουμε τὸ Χρόνο «σεβάζοντα τὸ θαυμάσιον χῶμα» καὶ πόσο ἡ ἀπλὴ αὐτὴ καὶ φυσικὴ ἀντίθεση γίνεται μεγάλη στὰ χέρια τοῦ ἀξίου ποιητῆ.

Ἐπιπλέον ἀκολουθεῖ τὸ ἕκτο μέρος. Γυρίζουμε σ' ἐμὰς τοὺς ἴδιους. Ὄταν ἐλευθερωθῶμε καὶ ντυθεῖ ἡ πατρίδα μας ξανά τὴν πορφύρα, οἱ ἐλεύθερες μητέρες σ' αὐτὸ τὸ μνήμα θὰ ὀδηγοῦν τὰ ἐλεύθερα παιδιὰ τους γιὰ νὰ τοὺς διδάξουν τὴν ἀρετὴ.

Σ' αὐτὴ τὴν ὁδὴ, κάθε μέρος, μὲ τὸ ξεχωριστὸ νόημα του, χιτίζεται ἀπάνω στ' ἄλλο, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει τὸ καθένα καὶ ὅλη ἡ ὁδὴ μαζί τὴ μεγαλύτερη ἀπόδοση. Ἡ κλιμακωτὴ ἀνάταση εἶναι τόσο καθαρὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ συνοχὴ τῆς τόσο στερεὴ ποὺ νομίζω πὼς τούτῃ ἡ ὁδὴ ἀποτελεῖ ἴσως, ὅσο καὶ ἂν ἄλλες στὰ ἐπί μέρους τὴν ξεπερνῶνε, τὸ πιὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Κάλβου.

Μονάχα ἡ ὁδὴ «Εἰς τὸν προδότην» πάει νὰ πλησιάσει σ' αὐτὴ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τελειότητα. Πιὸ σύνθετη ἀλλὰ καὶ πιὸ ὁρατὴ στὴν ἐπικότητά της εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὁδῆς «Εἰς Σοῦλι». Ἀξιοσημεῖωτη πάλι κι αὐτὴ γιὰ τὸν προσεχτικὸ μελετητῆ, γιατί ἐνῶ εἶναι τὸ μόνο ἐπικὸ σχηματισμένο ποίημα τοῦ Κάλβου, δὲν ὑστερεῖ διόλου σὲ οἰκοδομικὴ τέχνη ἀπεναντίας μάλιστα εἰσάγει νέους τρόπους ποὺ ταιριάζουν στὸ ἐπικὸ εἶδος.

Γενικὰ ὅμως σὲ καμμιάν ὁδὴ δὲ λείπει ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάπλασή της. Γιατί μέσα στὸν κόσμο τοῦ αἰσθητικοῦ πρὸ παντός ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφράζει τὸ ἦθος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κάνει, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι τὸ «αἰσθητικὸ ἦθος». Καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ πρὸ παντός δίνει μεγαλεῖο τοῦ Κάλβου, τοῦ θαυμαστικοῦ ὕμνητῆ τῆς ἠθικῆς ἰδέας.

* * *

Τὴν ποιητικὴ οὐσία ποὺ προσπαθήσαμε, κλείνοντάς τὴν ὀλοένα σὲ στενότερους κύκλους, σιγά - σιγά νὰ καθορίσουμε, τὴν καταξιώνει καὶ τὴν καταυγάζει ὁ ρυθμὸς, ἡ μουσικότητα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ρήματος.

Οἱ ἀκοές οἱ κάπως ἀπαίδευτες σὲ ποικιλίες ρυθμῶν παραξενεύονται μὲ τοὺς ρυθμούς τοῦ Κάλβου. Θυμᾶμαι πὼς κι' ἐγὼ ὁ ἴδιος παιδί, δὲν εὑρίσκα τίποτα μέσα μου ν' ἀνταποκρίνεται στὰ κάλβεια μέτρα. Τώρα ξέρω, πὼς, παραμερίζοντας μερικὲς ἴσως ἐπιείκειες στὰ μέτρα του, μπορεῖ νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὸν Κάλβο ρυθμούς ποὺ γόνιμα θὰ δουλεύονταν στὴ γλῶσσα μας, πιὸ γόνιμα ἀπ' ὅ,τι δουλεύτηκαν ὡς τώρα. Ἀλλὰ αὐτὸ ἐρχεται ὕστερο. Τὸ κύριο εἶναι τὸ τί κατόρθωσε ὁ ἴδιος ὁ Κάλβος μὲ τὰ μέτρα του.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ σκόρπια ἀνάφερα στὰ πρῖν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες στροφές ποὺ δὲν εἶχα εὐκαιρία νὰ ἀναφέρω, ξεπροβάλλει καὶ σφραγίζει τὴν αἴσθησή μας ἓνας ρυθμὸς βαθύς, ποὺ συνεχίζει ἐπίμονα τὴν ἀντήχησή του μέσα μας καὶ ὅταν ἡ φωνὴ σωπάσει. Ἐνας ρυθμὸς πλούσιος μέσ' στὴ μονοτονία του καὶ μεγαλόπρεπος ἴσως ἀπὸ τὴ μονοτονία του. Εἶναι ἀφάνταστο τί ἀποχρώσεις συγκινήσεων ὁ τελικὸς πεντασύλλαβος κάθε στροφῆς μπορεῖ ν' ἀποδώσει, τί ἔξαρση παίρνει τὸ νόημα ποὺ θὰ πληρώσει αὐτὸ τὸ στίχο.

Ὁ Κάλβος μιλεῖ γιὰ τὴ «βαρβαρότητα τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν». Βέβαια βάρβαρες οἱ ὁμοιοκαταληξίες δὲν εἶναι. Μιὰ παγκόσμια συνείδηση, ἀπὸ αἰῶνες ἐγκαταστημένη καὶ στὴ γλῶσσα μας, καθιέρωσε τὴ ρίμα σὰν ἓνα δυνατὸ τρόπο τονισμοῦ τοῦ λόγου. Ἀλλὰ βέβαια παρ' ὅλη τούτῃ τὴν καθιέρωση, «ρίμα» στὴ γλῶσσα μας σπάνια καὶ δύσκολα ταιριάζει. Ἡ δημοτικὴ πρὸ παντός εἶναι ἀμπύρωτη σὲ ρίμες. Τὰ κατορθώματα μερικῶν δεξιότεχνων τοῦ στίχου, ποὺ ὅταν τύχει νὰ εἶναι καὶ ποιητές, τοὺς ἀνήκει κάθε τιμὴ, δὲν ἀλλάζουν τὰ πράγματα. Ἡ γλῶσσα μας δὲ σηκώνει τὴ ρίμα. Οὔτε τὸ κυπριώτικο σοννέτο, οὔτε ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, οὔτε οἱ μεταγενέστερες συνθέσεις δὲ μὲ κλονίζουν ἀπ' αὐτὴ τὴ γνώμη. Λέω μόνο πὼς ἔχομε στὴ λογοτεχνία μας καὶ ἔργα σημαντικὰ ποὺ δουλεύτηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ξένων ποιητικῶν τρόπων. Λέω ἀκόμα πὼς δὲν ἀποκλείω, τὴ ρίμα, ὅπως ὁ Κάλβος, ἀλλὰ πὼς θὰ πρέπει νὰ μείνει πάντα τὸ δεύτερο, τὸ κατ' ἐξαιρέση, τὸ παράπλευρο στὸν κύριον δρόμον τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου. Δὲν εἶναι ἡ σκέψη αὐτὴ μιὰ προσωπικὴ ἰδιοτροπία, ὅπως τοῦ Καρντοῦτσι, ὅταν βάλθηκε νὰ καταργήσῃ τὴ ρίμα μὲ τίς «Βάρβαρες Ὁδές» του σὲ μιὰ γλῶσσα ποὺ κατ' ἐξοχὴν προσφέρεται γιὰ τὴ ρίμα, εἶναι μιὰ σκέψη γενικὴ ποὺ ἔχει τὴν ἀξία της γιὰ ὅλους. Οὔτε χρειάζεται ἡ ἀρχαία διαφορά μακρῶν καὶ βραχέων συλλαβῶν γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ ρίμα. Ἀρκεῖ ἓνα ἀπλό «μπλάνκ βέρς», ὁ δικὸς μας ὁ δημοτικὸς δεκαπεντασύλλαβος, ἀρκοῦν καὶ ὑπεραρκοῦν οἱ ποικίλοι τύποι μέτρων ποὺ ταιριάζουν, χωρὶς ρίμα, στὴ γλῶσσα μας. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέτρα, θαρρῶ μάλιστα ὅχι τὸ λιγώτερο ἀξιόλογο, εἶναι τὸ μέτρο τῆς ὁδῆς τοῦ Κάλβου. Πρέπει νὰ ἀσκηθεῖ καὶ τῶν παιδιῶν μας ἀκόμα τ' ἀφτί σ' αὐτὸ τὸ μέτρο. Πρέπει νὰ χτυπάει ἡ καρδιά μας μ' αὐτὸ τὸ ρυθμό. Καὶ πιστεύω πὼς ἔτσι ἐκφράζω μιὰν εὐεργετικὴ εὐχὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ποιητικοῦ λόγου στὴν Ἑλλάδα.

Στὸν Κάλβο, τὸν ποιητῆ τῆς μεγαλοσύνης, τοῦ ὕψους καὶ τῆς εὐγένειας, ἔχομε ἀκόμα νὰ προσέξουμε ἓνα δῶρο μουσικότητας ἰδιαίτερο στὸ λόγο του, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν πολυαἰώνη καλλιέργεια, τὴν ἀριστοκρατικὴ

κότητα της φύσης του, και από τους πλατείς κυματισμούς που τόσο πλούσια την εκφράζουν. Γενικά ο Κάλβος, μαζί με όλους τους Έπτανήσιους, είναι ξένος από κάποια τραχύτητα που χαρακτηρίζει τους ρουμελιώτες ποιητές μας. Η γλώσσα του έχει κάτι βελούδινο στην ύφή, και η μουσική της χωρίς νάναι αρμονικότερη είναι μελωδικότερη.

Και τώρα η γλώσσα του Κάλβου. Στη βάση της είναι καθαρεύουσα με ένα σωρό εύτυχισμένες εισβολές της δημοτικής. Άλλα μέτρια καθαρεύουσα, εκζητημένη και πάντως απόλυτα ιδιότυπη, θάλεγα, ιδιότροπη. Πώς όμως μιλούμε για τον Κάλβο ποιητή, όταν το εκφραστικό όργανό του ύστερεί τόσο; Η γλώσσα του Κάλβου, επειδή είναι καθαρεύουσα, επειδή είναι τόσο μέτρια καθαρεύουσα, δεν αγγίζει άμεσα την καρδιά μας. Είναι μια γλώσσα ξένη για την αίσθησή μας. Περισσότερο από ξένη μια γλώσσα που δε μιλιέται και που ποτέ δε μιλήθηκε. Και κάτι ακόμα περισσότερο, μια γλώσσα χωρίς ένότητα. Κάθε λίγο και λιγάκι μας σταματά. Παρεμβάλλεται σαν εμπόδιο ανάμεσα στην ουσία της ποίησής του και στην αίσθησή μας. Δε σχηματίζει ένα σώμα με την ουσία. Βέβαια διαβάζουμε σε ξένες και σε νεκρές γλώσσες ποίηση και άμα μνησθούμε στη ζωή τους, διόλου δε δυσκολευόμαστε να φθάσουμε στην αίσθητική νόηση. Έδω όμως έχουμε μια πρόσθετη δυσκολία: κάθε βήμα παρασυρόμαστε από το αισθητήριο μας προς μίαν άλλην έκφραση συγγενική ελληνική, προς έναν άλλον ήχο γνώριμο της γλώσσας μας· νοιώθουμε γι' αυτό ένα τράβηγμα και ένα σκόνταμα εκεί που χρειάζεται ομαλή ροή και άπερίσπαστη συγκέντρωση. Όχι όμως πάντα. Ο Κάλβος άλλοτε με δημοτικές στροφές, άλλοτε με εύτυχισμένες και ζωντανές ακόμα στην ψυχή μας εκφράσεις της καθαρεύουσας διατηρεί τη σχέση μας με το κείμενό του και μας ξανασυνδέει με την ουσία της ποίησής του. Αυτό όμως είναι μια πολύ σχετική λύση· το βασικό πρόβλημα μένει άλυτο.

Μια αισθητική συνείδηση μπορεί με όλους τους γλωσσικούς τύπους να εξοικειωθεί και διά μέσου τους να φτάσει στην αισθητική νόηση του ποιήματος. Μέσα όμως σε κάθε ιστορικό γλωσσικό πλαίσιο μια κυρίως γλωσσική μορφή μπορεί να έχει πλέρια αισθητική απόδοση, και αυτή η μορφή μέσα στο δικό μας ιστορικό πλαίσιο είναι μονάχα η δημοτική. Κάθε έργο που βγαίνει από αυτή τη γραμμή, και αν ακόμα αυτή η παρέκκλιση είναι φυσική απόρροια μιας αξίας προσωπικότητας και αν ακόμα είναι έργο πλούσιο σε ποιητική ουσία, αναγκαστικά θα μειονεκτεί σε αισθητική αξία, κατά το σημείο αυτό, όσο μεγάλο και είναι, όσο και αν παρ' όλην αυτήν τη μειονεξία υπερτερεί από τα γλωσσικά άψογα έργα.

Δεν πρέπει να το λησμονούμε αυτό ποτέ. Η τέχνη και η ποίηση ακόμα, η πιο νοητική από τις τέχνες, δεν είναι νόημα, δεν είναι σύλληψη ουσίας μόνο· είναι και πραγματοποίηση· πραγματοποίηση διά μέσου μιας ώρισμμένης ύλης, ύλοποίηση της ουσίας. Και γι' αυτό είναι άχώριστη από την Ικανότητα του καλλιτέχνη να πλάθει με τα χέρια την ύλη του, άφοι πρώτα τη διαλέξει ανάμεσα στις άλλες δυνατές ύλες, γιατί και αυτή είναι ένα προσδιοριστικό στοιχείο για το συγκεκριμένο έργο. Όποιος κινημένος από μεταφυσική προδιάθεση κρίνει ένα ποίημα μονάχα ως ιδεοποίηση μιας ύλης και όχι ταυτόχρονα ως ύλοποίηση μιας Ιδέας, είναι μονόπλευρος κριτής και διαφθείρει στο άδεδίον χέρι του την τιμή της τέχνης, που ολοκληρώνεται από τη σύνθεση των δύο τούτων αντίθετων κινήσεων, της ύλης που γίνεται Ιδέα και της Ιδέας που γίνεται ύλη.

Τό ότι ο Κάλβος δε νικήθηκε από την άστοχη γλώσσα του, τούτο είναι η τρανώτερη απόδειξη της μεγάλης του δύναμης στις άλλες στιγμές της ποιητικής του δημιουργίας.

Δε θα παρουσιάζαμε πιστά τις σκέψεις μας γύρω από αυτό το πολύπλευρο γλωσσικό ζήτημα του Κάλβου, αν σ' αυτές τις θεμελιακές αντιλήψεις που ως έδω διατυπώσαμε, δεν προσθέταμε και δύο δευτερεύουσες παρατηρήσεις.

Η άντοχη του Κάλβου έναντι στη γλώσσα του με οδηγεί στη γνώμη πως η γλωσσική μας συνείδηση έχει άγκαλιάσει και υιοθετήσει περισσότερα ίσως στοιχεία της καθαρεύουσας από ό,τι φανταζόμαστε. Όχι βέβαια στο σύνολο, αλλά κατά μερικά αποσπασμένα στοιχεία, λιγοστά ασφαλώς αλλά και αξιοπρόσεχτα, ζει κάποια καθαρολογία εντός μας. Σ' αυτή την εξαίρεση επάνω άκούμπησε ο Κάλβος και κατόρθωσε στις καλές του ώρες να μας συμφιλιώσει, έστω και προσωρινά, με τη γλώσσα του. Άλλά πρό παντός κάτι άλλο έχουμε να παρατηρήσουμε. Κάθε ποιητική προσωπικότητα φτιάνει τη γλώσσα της. Ο Κάλβος έφτιαξε τη δική του. Αυτό τό λένε πολλοί και έχει μια δόση αλήθειας, και ο ζωγράφος φτιάνει τα χρώματά του και ο μουσικός τις συγχορδίες του. Άλλά βέβαια αυτή η έλευθερία της διάπλασης της ύλης σταματά σ' ένα άκραιο πρόσκομμα: στην ύλη την ίδια. Η έλευθερία αυτή, όπως όλες οι άληθινές έλευθερίες, κινείται κατά κάποιο νόμο, μέσα σ' ένα ώρισμένο σχήμα άπαραβίαστο. Λέγοντας πως ο Κάλβος κι' ο Παπαδιαμάντης κι' ο Καβάφης έφτιαξαν τη γλώσσα τους σύμφωνα με την προσωπικότητά τους, κάτι βέβαια λέμε, αλλά και παραλείπουμε κάτι. Γιατί η γλώσσα έχει όλη της την αισθητική απόδοση μόνο μέσα σ' ένα πλαίσιο γλωσσικών μορφών και τη χάνει έξω απ' αυτό, όποια και αν είναι η προσωπικότητα του δη-

μιουργού. Δεν αποκλείω έργα ποιητικά άξια και σεβαστά έξω από αυτό το γλωσσικό πλαίσιο. Άλλά πιστεύω πως τα έργα των πρώτων, των μεγάλων ποιητών δεν θα πλαγιοδρομήσουν προς αυτές τις εξαιρετικές γλωσσικές περιπέτειες, αλλά θα σταθούν και θα εύδοκμήσουν μέσα στο πλαίσιο της αληθινής γλωσσικής παράδοσης, όπως την καθιερώνει σιγά-σιγά μέσα στο χρόνο η ιστορικά εξέλιξιμένη αισθητική συνείδηση του λαού.

Άπό την εσώτατη πνευματική αρχή ως την πιο συγκεκριμένη αισθητική της φανέρωση στη γλώσσα, έτσι σχηματίζεται μέσα μας η φυσιογνωμία του Κάλβου. Προσπάθησα να υποδηλώσω πρό παντός την αναγκαιότητα που συνέχει τις στιγμές της και έτσι να θεμελιώσω τα ποικίλα φανερώματά της σε μία βάση ενιαία και σταθερή. Πρόσεξα την εσωτερική νομοτέλεια της προσωπικότητας του Κάλβου και σύμφωνα με αυτήν σκιαγράφησα την κίνησή της.

Ο Κάλβος μαζί με το Σολωμό σχηματίζουν τα προτύπια της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας.

Πριν απ' αυτούς έχουμε το μεσαίωνα, έχουμε την κρητική Αναγέννηση, έχουμε το Δημοτικό Τραγούδι. Ύστερα απ' αυτούς αρχίζει η γενεά των επώνυμων ποιητών μας που ως τούτην την ώρα, δείγμα της ψυχικής μας δύναμης, αδιάπτωτη συνεχίζεται. Του Σολωμού η ακτινοβολία διαπερνάει όχι μόνο των έφτανησιωτών τα έργα, αλλά και όλων των άλλων ποιητών μας. Είναι ο πατριάρχης της ποίησής μας, μα και κατά κάποιο μέτρο ο συνεχιστής του δημοτικού τραγουδιού και του Έρωτόκριτου. Ο Κάλβος δε συνεχίζει τίποτε. Είναι μια απότομη τομή μέσα στο χρόνο. Και κανένας δεν επηρεάσθηκε από το έργο του. Μένει έναν αιώνα τώρα σε απόλυτη απόμωση. Προσέρχονται μερικοί, τον θαυμάζουν και διαβαίνουν. Δεν ενσωματώθηκε στην παράδοσή μας. Θαπρεπε να αποδώσομε αυτή την απόμωση πιο πολύ στην εμφάνιση παρά στην ουσία του λόγου του, στη γλώσσα του πρό παντός και στο μέτρο του.

Άλλά και χωρίς τη γλωσσική και τη μετρική δυσκολία ο Κάλβος δε θα γινόνταν ποτέ ο ποιητής που αγαπούν οι πολλοί ή που μπορεί να διαπρέψει στις ανθολογίες. Η ιδεολατρική του στάση, η κλασική του μορφή δε βοηθούν για να τον πλησιάσουν οι κοινοί αναγνώστες που την ποίηση τη χαίρονται από τα δευτερεύοντα και τα παρεπόμενα. Άκόμα και διαλεχτοί θα δυσκολεύονται όταν από τη φύση τους κλίνουν προς την παθητική ποίηση, που παράλληλα έχει και μίαν υποκειμενική στροφή. Έτσι και οι πολλοί και από τους διαλεχτούς κάμποσοι δε συγγενεύουν και δεν πλησιάζουν εύκολα τον Κάλβο. Είναι λοι-

πόν φυσικό πως απομονώθηκε και πως πέρασε τόσα χρόνια άκληρος ανάμεσά μας.

Η μοναξιά αυτή κάνει δύσκολη και ίσως κάπως άχρηστη την ιστορική του τοποθέτηση. Μόνο δυο πολύ γενικά γεγονότα θάθελα να σημειώσω, 'Ο Κάλβος έγραψε πριν άναπτυχθεί ή παράδοση της δημοτικής που τον ίδιο ακριβώς καιρό την καθιέρωνε ο Σολωμός· ένας ποιητής που πήρε το σωστό δρόμο, όχι γιατί ήταν άναθρεμμένος με τη δημοτική γλώσσα και γιατί σκεφτόνταν με τη μορφή της, αλλά από μίαν αξιοθαύμαστη πνευματική διαίσθηση. Άπό θεού εΐταν έλληνας ο Σολωμός, όχι από κούνια. Ο Κάλβος, καθώς πέρασε τόσα χρόνια στον ίδιο τόπο με το Σολωμό χωρίς να τον γνωρίσει, —ποιός ξέρει από ποιά ψυχολογική ιδιοτροπία και των δύο— έτσι έμεινε ξένος και από όλο το νέο κόσμο που ο Σολωμός του άνοιξε τις πύλες. Άπό αυτή την άποψη ο Κάλβος στάθηκε στο περιθώριο της ιστορίας.

Και όμως από μίαν άλλη άποψη είναι στενά συνυφασμένος με την ιστορία. Τον πνευματικών όρίζοντα του Κάλβου, σαν ποιητή τουλάχιστον, ένα μονάχα γεγονός τον πληρώνει: ή Έλληνική Έπανάσταση. Αυτή τον έκανε ποιητή και μ' αυτήν κλείνει ή ποιητική του δημιουργία. Ποιητής της Ιδέας, στην επανάσταση βρήκε την ενανθρώπιση της Ιδέας του· στις άπειρες ιστορικές διαστάσεις της ελληνικής ζωής, από τους χρόνους του μύθου ως στους χρόνους του Κανάρη, στις σκληρές άρετές, στις σπάταλες θυσίες, στη μεγαλοσύνη, στην εύγένεια, στην δικαιωμένη έπαρση, στη θρησκεία που όλα τούτα τα φλέγει και στη φύση των κλασικών άπλών γραμμών που όλα αυτά τα παισιώνει και τα όλοκληρώνει. Βρήκε στην Έπανάσταση του 21 έναν κόσμο που ήταν σαν υπαγόρευση των εσώτερων αίτημάτων του πνεύματός του. Αναγνώρισε σ' αυτήν, την Ιδέα που κινούσε και τη δική του ζωή. Η συγγένεια εΐταν βαθειά, αποφασιστική. Στο πλευρό του Σολωμού ο Κάλβος είναι ο ποιητής της Έπανάστασης, ο ποιητής της ελληνικής έλευθερίας. Κατά κάποια τουλάχιστον στιγμή είναι και οι δυο ποιητές της ίδιας Ιδέας.

••

Γι' αυτό και ο ξεμοναχιασμένος αυτός ποιητής μονάχα με το Σολωμό θα μπορούσε να παραλληλισθεί. Οι παραλληλισμοί όμως αυτοί, μάλιστα όταν θέλουν να φτάσουν σε διαβαθμίσεις, είναι επικίνδυνοι και άναπόφευκτα παρεξηγήσιμοι από τους άπαιτητικούς αναγνώστες που θέλουν σταράτες και άπλες λύσεις ποσοτικής φύσεως. Γι' αυτό μόνο μερικές σκέψεις μου για το Σολωμό και για τον Κάλβο, σαν ένα επίμετρο, θα διατυπώσω άκόμα πάρα κάτω. Και απ' αυτές ως βγάλει ο καθείς με εύσυνειδησία τα συμπεράσματά του, όπως θέλει.

Και οι δυο ποιητές της Ιδέας, άσυμφιλίωτοι με την ύλη. Και απ' τών δυονών το έργο λείπει ή μυρωδιά της γής, ή γεύση του πραγματικού που σέ σαγηνεύει στον Όμηρο, στον Ηοίοδο, στο Σαίξπηρ, στον Ουγκώ, στον Ούίτμαν. Στο Σολωμό όμως ή Ιδέα, τό μεταφυσικό στοιχείο—και τοθτο, είναι ίσως, ή βαθύτερη πηγή του μεγαλείου του—βρίσκεται πιο άμεσα δεμένο με ένα στοιχείο αίσθηματικό και έτσι διεγείρει και τό μεταφυσικό μίαν ανθρώπινα προσίτη συμπάθεια. Κάτι που δέν είναι έπιταγή, που δέν είναι νόμος μονάχα, δένει στο Σολωμό μεταφυσική ούσία και άνθρωπο. Παρεμβάλλεται, όσο και αν ή Ιδέα μένει κυρίαρχη, ένα στοιχείο πόνου και έρωτα, που πλησιάζει και συμφιλιώνει τούς δυο αυτούς κόσμους. Υπάρχει κάποια κίνηση εκεί που στον Κάλβο υπάρχει μόνο μία στατική αντίπαράθεση.

Και οι δυο ποιητές της ήθικης Ιδέας. Σάν τον Κάλβο, και ό Σολωμός είναι ένα πρό πάντος ήθικά προσδιορισμένο πνεύμα «Όμορφος κόσμος ήθικός, άγγελικά πλασμένος». Σάν τον Κάλβο, και ό Σολωμός την ήθικην Ιδέα την ένσάρκωσε στον άγωνα του Εικοσιένα. Και οι δυο τον άντικρύζουν σαν ένα άπέραντο έργαστήριο, όπου χαλκότηκεν ή κορυφαία ήθική αρχή, ή έλευθερία. Και οι δυο βαδίζουν προς την έλευθερία όχι από πηγαία όρμη της ζωής να πλατώνει την ύπόστασή της στο άπειρο, αλλά γιατί τούς οδηγεί, ως πνευματικές συνειδήσεις, μία υπέρτατη έπιταγή, ή Ιδέα.

Και στο Σολωμό και στον Κάλβο, τό κέντρο του βάρους πέφτει στην ήθική Ιδέα, στον ήθικό κόσμο, στην ήθική έλευθερία· ό άγώνας είναι ένα πέρασμα. Στον παλαμικό Γύφτο, αντίθετα, τό πέρασμα τοϋτο γίνεται τό κύριο θέμα. Η πάλη του ανθρώπου που ψάχνει την Ιδέα κάνει την ούσία του Δωδεκάλογου. Ούσία δέν είναι ή Ιδέα ή ίδια, αλλά ό τραγικός δρόμος της ανθρώπινης μοίρας που οδηγεί ή και δέ φτάνει να οδηγήσει στην κάθαρση της ήθικης ζωής, στην Ιδέα.

Ένώ όμως στο Σολωμό τό πέρασμα τοϋτο παίρνει κάποια θέση και ζούμε τον άγώνα για την έπικράτηση της Ιδέας, στον Κάλβο ή Ιδέα καταλαμβάνει έτσι όλο τό χώρο, ώστε να μην υπάρχει πιά θέση για τον άγώνα της συνείδησης, καθώς αυτή μάχεται να την άγγίξει.

Και ακόμα, ό Σολωμός στο άντίκρουσμα της πράξης του Εικοσιένα και της Ιδέας που σ' αυτήν ένσαρκώνει, γίνεται καθολικώτερος, μεταφυσικώτερος. Ό Κάλβος μένει πιο περιορισμένος στο ήθικό και στο Ιστορικό πλαίσιο. Ό πνευματικός όρίζοντας του Κάλβου είναι πιο στενός. Ας μη θεωρηθεί αυτό κατηγορία. Είναι λίγες οι προσωπικότητες που στην παγκόσμια ζωή μπορεί να υπερέφανευτοϋν για τό πνευματικό εϋρος του Σολωμού.

Είκοστικώτερος, ζωγραφικώτερος ό Κάλ-

βος, αν και με λίγα και λιτά μέσα, έσωτερικώτερος, μουσικώτερος ό Σολωμός, που χαρακτηριστικά φτωχός σε χρώμα και σε έπιθετικούς προσδιορισμούς—(πράγμα που θα προϋπόθετε μία κλίση προς τό υλικό στοιχείο)—, κατορθώνει, με τις έσωτερικές θέσεις και τις μεταφυσικές άποκαλύψεις των πραγμάτων, να χτίσει την ποίησή του. Όσο για τό αρχιτεκτονικό στοιχείο, αυτό είναι στον Κάλβο πολύ πιο έντονο απ' ότι και στα δύο τελειωμένα ποιήματα του Σολωμού. Αφήνω τά άλλα, όπου μόλις διαφαίνεται τό σχέδιό τους. Τοϋτο όμως δέν τό πρόσεξαν ως τώρα, γιατί δυστυχώς ή αρχιτεκτονική λειτουργία, που είναι συστατικό κάθε άξιας τέχνης, είναι ή αισθητική άρετή που μόνο από λιγιστούς, συνειδητά τουλάχιστον, μπορεί να εκτιμηθεί.

Στο Σολωμό ή ούσία μοιάζει να διατηρεί τόσο τις μεταφυσικές της διαστάσεις, ώστε να καταντάει άδύνατο να της δώσει όποιαδήποτε έκφραση. Έτσι στον άγώνα να έκφραστεί αισθητικά ό Σολωμός συνήθως μάχεται σκληρά και νικείται. Η λαχτάρα να δώσει άτόφια τη μεταφυσική ούσία, να πραγματοποιήσει την ένωση των δυο έχθρικών στοιχείων, του νοήματος με τον ανθρώπινο λόγο που δέν τό έκφράζει, κάνει τό Σολωμό τόσο εϋθραυστο στην ώρα της πραγματοποίησης,

Κάθε έκφραση είναι μία θυσία που ό Σολωμός δίστασε πάντοτε ν' άποφασίσει. Για να σωθεί, μετουσιώνοντας τη μεταφυσική ούσία σ' έκφραση, μπορούσε, ή να βυθιστεί διανοητικά στο χείμαρρο της πραγματικής ζωής και να βρεί έτσι σ' αυτόν την έκφρασή του, ή πάλι να πάρει τό δρόμο του Κάλβου και να σταθεί στη μονόπλευρη αντικειμενικοποιημένη άποκρυστάλλωση των νοημάτων του, με όλη τη θυσία που μία τέτοια άποκρυστάλλωση φέρνει μαζί της. Ό Σολωμός θέλησε νάναι, για να μεταχειριστώ κι' έγώ cum grano salis τούς τριμμένους αυτούς δρους, και υποκειμενικός και αντικειμενικός ταυτόχρονα. Άγωνίστηκε, για τη σύνθεση των δυο αντιθέσεων που άπαρτίζουν τη διαλεκτική του αισθητικού λόγου,

Θέλησε ταυτόχρονα, σε μία στιγμή της έκφρασης, να σημάνει και τό αντικειμενικό: την Ιδέα, και τό υποκειμενικό: την πορεία του ανθρώπου που παθαίνεται για αυτή. Θέλησε, κάθε στιγμή της έκφρασής του, να περικλείσει και την όμορφιά των δντων από τη σκοπιά της Ιδέας και την όμορφιά της Ιδέας από τη σκοπιά των δντων που έρωτικά και άπειρα κινούνται προς αυτήν. Ούτε ή άπέραντη νοσταλγική πορεία προς την Ιδέα, όπως στους ρομαντικούς, τον ίκανοποιεί, ούτε ή καθαρή γαλήνια θέα του κλασσικού. Πουθενά δέν άποφασίσει να ρίξει τό κέντρο του βάρους. Να μείνει ποιητής της Ιδέας δέν του φτάνει, να γίνει ποιητής της ύλης δέν τό θέλει. Άγωνίζεται να φτάσει στη μεσότητα, στη σύνθεση των δυο. Γι' αυτή του την υπέρτατη προσπάθεια θα μένει τόσο ξεχώρη-

καί σπάνια ή θέση του στην Ιστορία του πνεύματος.

"Όμως ή ίδια αυτή πιστεύω πώς τον κατάρτισε άνίκανο νά δώσει ένα ούσιαστικά τελειωμένο έργο, γιατί και τά έξωρικά τελειωμένα τραγούδια του είναι τόσο άνισα, πού πλησιάζουν συχνά την απόπειρα και αποτελούν μάλλον μίαν απόφυγή της δυσκολίας πού ή τοποθέτηση του ποιητή επιβάλλει παρά την αισθητική υπερνίκησή της.

Εΐταν τόσο μεγάλες οι πνευματικές αξιώσεις του Σολωμού, στίς καλές του ώρες, πού δέν κατόρθωσε νά δεχτεί τον βαρύτερον όρο πού υπαγορεύει κάθε πραγματοποίηση, τή θυσία κάποιας όψης του ολοκληρωτικού «είναι» πού μένει πάντα άνείπωτο. Εΐταν τόσο μεγάλη ή πνευματική προσωπικότητα, πού δέν μπόρεσε νά πάρει την άνθρώπινα περιορισμένη και κατ' ανάγκην μονόπλευρη όψη του πραγματοποιού.

Τά θρύμματα πού μας χάρισε μας επιτρέπουν νά μαντέψουμε τό ιδανικό μιās υπέρτατης στιγμής πού έμεινε μακρινή όπτασία. Εΐναι τόσο σημαντική ή όπτασία αυτή πού καλοπροαίρετα την παίρνουμε για έργο τέχνης. Έργο όμως δέν είναι· είναι θρύμματα, πού όσο διαμάντινα και άν είναι, τους λείπει ή αόστηρή κύρωση της σύνθεσης. Σάν θρύμματα πού είναι, άπομονωμένα, ασύντακτα, παρουσιάζουν άπειρες δυνατότητες και επιτρέπουν ένα σωρό φανταστικές προεκτάσεις, πού ό σιδερένιος κλοιός της σύνθεσης και της τελείωσης θά έξαφάνιζε, και πού μόνο άν ό κλοιός αυτός δέν κατόρθωνε νά έξαφανίσει, θά εΐταν άξίες της τέχνης. Τους μεγάλους στίχους και τις μεγάλες στιγμές τις έχουν κάποτε και ποιητές λιγώτερο μεγάλοι. Η δυσκολία βρίσκεται στη σύνθεση των μεγάλων στιγμών με στίχους πού δέν είναι δώρα των εύτυχισμένων ώρων, αλλά της σκληρής αισθητικής καλλιέργειας και της πειθαρχίας της συνείδησης. Μόνο έτσι στον κάτω κόσμο, τον έδω, γίνονται τά άληθινά έργα. Τό αίτημα της τέχνης είναι άμειλικτο. Δέ ζητάει προσωπικότητες, αλλά άντικειμενικοποίηση σε έργα.

Δέν άρνιέμαι τό μεγαλείο της προσωπικότητας πού δέ, δυνήθηκε νά ύποταχτεί στους περιορισμούς της ύλοποίησης του έσωτερικού της κόσμου. Άπεναντίας παίρνει μιá περίτρανη θέση στα μάτια μου· και ή συμπάθειά μου είναι μαζί της. Τά θρύμματα όπου κατόρθωσε νά ύποσημάνει μιάν όψη του ιδανικού της, είναι πλούσιες πηγές στοχασμού και εύτυχίας. Γοητεύουν μάλιστα περισσότερο και από τά ολοκληρωμένα έργα, γιατί άνοίγουν πολλά παράθυρα στη φαντασία, τόσα, πού κάποτε νά μήν μπορεί νά διακρίνει κανείς άμέσως τό ρευστό νεφέλωμά τους από τό αόστηρά συγκεκριμένο και άντικειμενικοποιημένο έργο.

Σε μιάν εποχή σαν τή δική μας, πιό πολύ στοχαστική παρά καλλιτεχνική, τοϋτο τό

στοιχείο της αισθητής άρτίωσης δέν ζητείται από τους περισσότερους. Και όμως αυτό κάνει τό καλλιτέχνημα· χωρίς αυτό άπλως πάμε πρós τό καλλιτέχνημα. Τήν εύδαιμονική κατάσταση, όπου περιπίπτομε μπρός σ' αυτά τά σκιαγραφήματα, δέν πρέπει νά τή συγγέομε με την καθαρή αισθητική άπόλαυση πού δίνει μόνο τό ολοκλήρωμα. Εΐναι περισσότερο μιá άπόλαυση του στοχασμού από τό θρύμμα πού προεξοφλεί τό όλο. Τό κακό είναι πώς ή μάχη ή πιό δύσκολη αρχίζει άπ' εκεί και πέρα και άπ' αυτήν γίνεται τό τελειωμένο έργο, ένα κατόρθωμα πολύ αξιώτερο από θρύμματα αυτά καθ' έαυτά ύποβλητικά και βαθυστοχάστα, όταν μάλιστα αναλογισθοϋμε ότι τά θρύμματα έμειναν τέτοια όχι από έξωτερικές περιστάσεις, αλλά από μιάν έσωτερική άδυναμία. Η άδυναμία όμως βέβαια αυτή δέ σβύνει ούτε τή μεγάλη προσωπικότητα ούτε τό μεγάλο ποιητή. Κυμαινόμαστε πάντα μέσα σε όρια. Και τό θρύμμα, άκόμα σά θρύμμα, έχει την ύπόστασή του και είναι σημαντικό. Δέν πρέπει όμως νά τό άντικρύζουμε σαν τμήμα ενός έργου πού μόνο μερικά μας άποκαλύπτεται, αλλά σαν προσπάθεια πού δέν έχει μέσα της τή δύναμη νά πάει πιό πέρα. Και άκόμα κάτι άλλο. Η άκτινοβολία μιās τόσο μεγάλης προσωπικότητας, κι' άν άκόμα δέν έχει μιάν άνάλογη δύναμη πραγματοποίησης, σκορπάει σε ό,τι σχημάτισε και σχεδίασε ένα φώς, πού δέν του άπολείπει και ή αισθητική αξία.

"Ας μη ξεχνάμε πώς και σ' ένα Γκαΐτε, πού και άν εΐταν μεγάλες οι πραγματοποιήσεις του, διαπιστώνεται τούτη ή δυσαναλογία έσωτερικής στάσης και πραγματοποίησης, και σ' αυτόν παρατηρείται ό τρομερός άγώνας για τήν ύλοποίηση πού συχνά άποβαίνει παθητική, και δέν τον άδικούμε λέγοντας πώς ένω στάθηκε ή μεγαλύτερη προσωπικότητα του δεκάτου όγδόου αΐωνα, δέ στάθηκε ό μεγαλείτερος ποιητής του. "Ίσως γι' αυτό και ό Γκαΐτε μόνος του νά τοποθετούσε τον Σαίξπηρ τόσο ψηλότερα άπ' αυτόν τον ίδιο ως ποιητή, γιατί ό Σαίξπηρ είχε τή μαγική δύναμη νά πηδάει, με την εύκολία του όνείρου, τήν άβυσσο από τήν έσωτερική βίωση στην ύλική πραγματοποίηση. Όλα τά έπλαθε με τό σκληρότερο μέταλλο, σαν τον Όμηρο, σαν τον Ντάντε· και αυτό σημαίνει ποιητής.

Γι' αυτό ό Κάλβος, μήν έχοντας νά υπερνικήσει τήν αξίωση αυτή τήν άνώτερη και από τις δυνάμεις του Σολωμού, κλίνοντας μονόπλευρα πρós τό άντικειμενικό στοιχείο, χτίζει τό σύντομο έργο του από ένα μέταλλο πιό στερεό. Γι' αυτό οι ώδες του είναι πιό κοντά από τά σολωμικά ποιήματα στο τελείωμα, πού κερδίζεται με τον άutoπεριορισμό της πνευματικής προσπάθειας στα όρια του έφικτού. Ο Κάλβος είναι ένας μικρότερος κόσμος πού άνταπρόκρίθηκε στα αίτήματά του. Ο Σολωμός είναι άσφαλώς ένας μεγαλύτερος

κόσμος που έγινε θρύψαλα κάτω από το βάρος των αιτημάτων του. Είναι ένα από τα πιο τραγικά, τα πιο σεβαστά και τα πιο αξιομελέτητα φαινόμενα της Ιστορίας του πνεύματος.

***

"Ετσι αντικρύζω τον άλλο μεγάλο στύλο των προφυλαίων μας, αντικρύ στον Κάλβο. "Ας του καταλογιστεί του Κάλβου πως στέκεται όρθος, παρ' όλο το βάρος της καταθλιπτικής αυτής γειτονίας. "Αλλη συσχέτιση και σύνδεση με τα έξω δεν υπάρχει για την απομονωμένη αυτή φυσιογνωμία.

Θάπρεπε άρα γε, για να συμπληρώσουμε τη μελέτη μας, να βυθιστούμε στο άγνωστο της βιογραφίας ή της ψυχολογίας του;

Πιστεύω πως η κριτική πρέπει να συγκεντρώνεται στην αντικειμενική θεώρηση του έργου, και τις προσωπικές περιπέτειες του συγγραφέα να τις χρησιμοποιεί σαν τρίτου βαθμού βοηθητικό στοιχείο για την έρμηνεία πάλι του έργου.

Για μια τέτοια ιστορική έρευνα δεν είμαστε ούτε αρμόδιοι, ούτε καν διατεθειμένοι. Μήτε εικόνα του ξμαθα αν υπάρχει, μήτε ξέρω από τη ζωή του περισσότερο απ' όσα ό πολύς κόσμος. Δέ μπόρεσε να ταιριάζει

μέ το Φώσκολο και δεν ξομιζε ποτέ μέ το Σολωμό. Δύσκαμπτη, δύστροπη, μουντή, σκιερή φυσιογνωμία' μόλις ξεπροβάλλει από το σκοτάδι, μιά στιγμή, όταν αντικρύ του ύψώθηκε και τράνεψε ή ένσάρκωση της ιδέας του. Τότε ξύπνησε έντός του ό θεός και, λύνοντας τη σιωπή, τραγούδησε. Σε ελάχιστον καιρό, λίγους στίχους. Μιά χορδή κι ένας τόνος. "Ενας ποιητικός λόγος σε είκοσι ώδες. "Εκείνη την ώρα φαντάζει ξαφνικά ή υπερήφανη κατατομή του μέσ' το φως του γαλάζιου και ύστερα γρήγορα χάνεται. Ξαναγυρίζει στον ήσκιο και στή σιωπή για πάντα.

Γιατί τούτη ή σιωπή; Είταν της τύχης αποτέλεσμα; Είταν συνείδηση της αδυναμίας και του τέλους; "Αλλά γιατί να βυθίζομαι σε εικασίες, σ' αυτά που έγιναν και που δεν είναι πιά. "Ο Κάλβος της «Λύρας» είναι. Είναι το έργο του. Τί άλλο είναι κανείς; "Εκείνο που εξακολουθεί να είναι και όταν πάψει να υπάρχει. Το μνημείο του που έχτισε ό ίδιος, ή θελημένη του αποκρυστάλλωση. Της ήθικης ιδέας του Εικοσιένα ποιητής και διδάχος. Ποιητής και σήμερα μας χαρίζει τη λύτρωση. Διδάχος και σήμερα μας διδάσκει την υπερηφάνεια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

Ο τάφος του Κάλβου